

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊА КУЛТУРЕ И РАЗВОЈА ОБРАЗОВНО-ВАСПИТНОГ СИСТЕМА У НОР-у И РЕВОЛУЦИЈИ (1941—1945)

Југословенска 1941. година, односно почетак НОР и оружаног дијела социјалистичке револуције, представља преломни догађај у животу наших народа и народности. Она значи почетак нашег учешћа у свјетску историју почетак социјалистичке револуције, који није дошао „случајно“, него је припреман готово првих дана стварања монархистичке Југославије, која је „читаво вријеме била бременита елементима револуције“.¹ Југословенској социјалистичкој револуцији претходио је дуг и врло напоран пут класне борбе кроз коју је сазријевала идејна свијест широких народних маса, те су оне ушле у оружану борбу с доста јасном перспективом побједоносног исхода из неравне борбе против фашистичког завојевача и његових слугу.

„Тај дуготрајни револуционарни рад“, пише Јосип Броз Тито, „створио је услове да смо могли у процесу ослободилачке борбе револуционарним путем срушити или боље рећи, уништити стари државни апарат и ударити темеље новог друштвеног система“.²

Програм и статут КПЈ, резолуције и одлуке партијских конгреса и пленума, а нарочито одлуке и резолуције Пете земаљске конференције КПЈ (одржане 1940. у Загребу), као и друге партијске директиве — били су основна програмска платформа за идејно припремање југословенске социјалистичке револуције, али не и једина основа. Коријене југословенског ослободилачког рата, народног бунта, треба тражити и у слободарској прошлости, у оним позитивним традицијама народа и народности Југославије, а посебно у њиховом културном наслеђу и духовном потенцијалу. Живећи у специфичним и врло сложеним историјским условима, народи Југославије су били принуђени да воде непрестану вјековну борбу за ослобођење и независност, што је допринијело стварању култа слободе, индивидуалног и колективног херојизма појединог народа или народности. Све је то нашло свог дубоког одраза и изражаја и у духовном стваралаштву појединих наших народа и народности, прије свега у народној поезији, народном предању и дјелима југословенских па-

¹ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, књ. I, Загреб 1959, стр. 18.

² Исто, књ. IV, стр. 28.

триотских књижевника и других мислилаца, као на примјер: Петра Петровића Његоша, Франца Прешерна, Ивана Мажуранића, Ђуре Јакшића, Јована Јовановића, Змаја, Силвија С. Крањчевића, Светозара Марковића, Димитрија Туцовића, Петра Кочића, Гоце Делчева и многих других који су својом борбеном поезијом, социјалистичком револуционарном и филозофском мишљу извршили снажан утицај на самосвијест у народу, допринијели јачању његове националне и борбене свијести, пробудили у њему сазнање о праву на слободан живот и праву на властити суверенитет. Далеко би нас одвело анализирање утицаја стваралаштва појединих јпесника и других мислилаца на формирање свијести о праву на слободу и њену одбрану по сваку цијену. Једно је сигурно: њихово дјело и име служило је циљевима НОБ (многе партизанске јединице носиле су имена појединих наших књижевника и револуционара).

Ипак, нека нам буде допуштено да укажемо колико је била снажно духовно оружје у покретању наших народа и народности на народноослободилачку борбу 1941. године, филозофија слободе и етика херојизма коју је најпотпуније изразио Његош у свом ненадмашеном дјелу „Горски вијенац“ (1847), спјеву који је опјевао, представио не само велики херојизам црногорског народа у борби против поробљивача већ и на величанствен и универзалан начин истакао оду слободи и људском достојанству уопште. Његош је полазио од дијалектичке спознаје свијета, изразивши га као јединство у борби супротности.

„Иште свијет неко дјејствије,
дужност рађа неко попечење,
одбрана је с животом скопчана“.

Из ових Његошевих мисли, а и многих других јасно произлази да, „свако има право на одбрану“, јер све природа снабдијева оружјем, чак и цвијеће и класје има своју одбрану:

„Остро осје одбрањује класје,
трње ружу брани очупати“.³

Полазећи од такве етике и животне филозофије, по којој је слобода не само нужна него и могућна, „природна ствар“, широке народне масе у Југославији су ушле у устаничку 1941. годину. Мада је окупатор, нападач био далеко надмоћнији, оне су, инспирисане његошевском идејом о слободи, ушле у ту неравну борбу са циљем: „Нека буде што бити не може, нека буде борба непрестана“. Позивајући се на ове Његошеве мисли, а оне нијесу биле једино духовно наслеђе (већ и многе друге), могућно је објаснити откуда је у југословенским народима и народностима било толико херојизма, упорности и човјечанских снага испоље-

³ П. П. Његош, *Горски вијенац*, Београд 1973, стр. 112.

них у борби против неупоредиво снажнијег силника, окупатора и његових домаћих слугу. Многи који нијесу познавали слободарску традицију наших народа и то њихово снажно духовно наслеђе — етику и филозофију о слободи и природном праву на њу, на њену одбрану — нијесу ни могли схватити ону несхватљиву упорност југословенских партизана у борби против окупатора и класног унутрашњег непријатеља. „Ми смо могли да издржимо и да постигнемо побједу зато што је наша борба имала дубоког коријена у нашим народима“, каже Јосип Броз Тито. „Ма колико били многобројнији наши непријатељи, ма како био јак вањски непријатељ — освајач и његови унутрашњи помагачи, они нијесу могли да слома онај поносни слободарски дух који је вјековима провијавао кроз сву нашу мукотрпну историју“.⁴

Југословенска 1941. година, дакле, отпочела је као покрет отпора, као борба за национално ослобођење, али је постепено прерасла у револуционарну борбу за социјални и културни преображај цјелокупног друштва. Тај дубоки историјски процес, који се одвијао у току НОБ, од 1941. до 1945. године, ликвидирао је капиталистички поредак као систем друштвено-економских односа у југословенском друштву, и развластио буржоазију као политичку владајућу класу.

Међутим, процес револуционарног, социјалног преображаја у Југославији у току НОБ-е, имао је своје дубоке идеолошке коријене. Наиме, читав период Краљевине Југославије био је испуњен револуционарним превирањима, био је бремент „елементима револуције“, праћен труљењем и унутрашњим распадом грађанског друштвено-политичког система у коме је доживљавала своју дубоку кризу и буржоаска идеологија. Тако, док се буржоаска идеологија растакла дотле је марксизам постојао доминирајућа идеологија и наука, а нарочито је узимао маха у публицистичкој и социјалној литератури, и тако постајао „руководне временске дистанце проучава историјски феномен наше орукоја је извршила снажну идеолошку припрему југословенског покрета отпора и оружане фазе социјалистичке револуције, истакла се плејада писаца револуционара, публициста и мислilаца, као што су: Божидар Адија, Аугуст Цесарец, Отокар Кершовани, Веселин Маслеша, Јован Поповић, Ђорђе Јовановић, Ђорђе Лопичић, Радован Вуковић, Хасан Кикић, Коча Рацин, Радован Зоговић и многи други, који су својом књижевном, публицистичком и научном ријечју припремали широке народне масе на отпор, на побуну, и тако их непосредно идеолошки наоружавали за велике револуционарне догађаје.

Мирослав Крлежа је посебно у својим дјелима снажно одсликао агонију старог грађанског друштва и рађање новог. Велико дјело овог писца у цјелини представља епитаф буржоаској класи, свједочанство о њеној звијезди на заласку, али и визију

⁴ Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, књ. I, стр. 15.

револуције и социјалистичког друштва. То распадање старог друштва најбоље је изразила једна личност из његове приповијетке монологом: „Фијуче пламени вјетар, и пали и жеже све, све гори и све се пуши и све пламти, и на чује се ништа, само пјесма пламеног вјетра. И преко свих магла и копрена и мрена можданих и преко свију суза, што су као воде разливане. . . , дува пламени вјетар и пролијева све црвеним горућим млазом и у оркану све изгара. Ето „Видим“. Пада Краљевина из зрака!“⁵

Један други наш књижевник, познат као сељачки писац, још много раније је изразио оптимистичку визију југословенске будућности овим ријечима: „*Ја вјерујем у снагу свога народа, јер вјерујем у човјечанство и у позив што га мој народ има у томе човјечанству*“.⁶ Навели смо само ове пасаже из великог опуса социјалне литературе између два свјетска рата, с намјером да укажемо да су НОБ и револуција имале чврст идејни ослонац и припрему не само у тој литератури него и у читавој прогресивној културној оријентацији и цјелокупном духовном наслеђу.

Ријечју, култура и просвјета НОБ и социјалистичке револуције имале су континуитет у културној политици југословенског комунистичког покрета који се јавио као идејни носилац, усмјеритељ и политички организатор НОБ и социјалистичке револуције. У НОБ, која је истовремено била и оружана фаза социјалистичке револуције, радничка класа, сељаштво и напредна интелигенција неопозиво су се опредјеливали за социјализам, извојевавши политичку побједу. Међутим, та побједа НОБ била је идејно и политички припремана с развојем и јачањем комунистичког покрета, који је за двије претходне деценије кроз успоне и повремене падове крчио себи пут до револуције. Зато у истраживањима и интерпретацији културно-просвјетних садржаја народноослободилачке борбе морамо полазити од „континуитета револуције у њезиној свеукупности, у времену и прстору“, од сагледавања „континуитета духовне креације у нашем комунистичком покрету“⁷ који је припремао и водио НОБ и социјалистичку револуцију. У тумачењу културно-просвјетне политике НОБ, дакле, треба полазити од тога да „не би било ни НОБ да није било духовног зрења за њ, да није било духовне припреме, да наш комунистички покрет није градио програм његова провођења и као културног преокрета, као истинске културне револуције“.⁸ И, одмах ваља рећи да народноослободилачка борба не би имала успјеха, не би прерасла у социјалистичку револуцију, „да нова друштвена свијест није овладала већином народа,

⁵ М. Крлежа, *Књига прозе*, Библиотека независних писаца, Загреб 1938, стр. 225.

⁶ М. П. Мишкина, *За својом звијездом*, Сељачка слога, Загреб 1926, стр. 36

⁷ Стипе Шувар, *О континуитету културне политике нашега комунистичког покрета*, „Култура и умјетност у НОБ-у и социјалистичкој револуцији у Хрватској“ (Зборник), Загреб 1975, стр. 19.

⁸ Исто, 19.

да се већина народа управо у НОБ-у није уздигла до те нове свијести, присвајала је, учинила материјалном снагом, придонијела јој својим пучким стваралаштвом⁹.

Народноослободилачка борба, односно оружана социјалистичка револуција, до неслућених размјера је у широким народним масама развила тежњу за образовањем и културом. Мада је у нашој историографији, из сасвим разумљивих разлога, доста солидно обрађивана НОБ, нарочито с аспекта њеног политичког, војностратегијског, па и социјалног значаја, култура и просвјета у периоду револуције (1941—1945) нијесу добиле онај научни третман који им по значају припада. А управо данас, када се са ове временске дистанце проучава историјски феномен наше оружане револуције, тек можемо да уочимо, боље рећи наслутимо, колику је снагу и значај у животу наших народа и народности имала народноослободилачка борба и као културни чин, као снажно врело духовног а не само политичког преображаја, да управо тај културни размах чини оно непресушно врело свих промјена у читавом послијератном развиту и јавља се као источник за сјутра.

Познато је да су наши народи и народности у 1941. годину ушли с тешким, не само политичким, социјалним, националним него и културно-просвјетним наслеђем. Низак ниво културе и висок проценат неписмености, нарочито на нашем селу, били су посљедица изразитих социјалних разлика и неједнакости у материјалним могућностима школовања у Југославији до 1941. године, политике националног угњетавања и наслијеђене историјске заосталости на југословенском простору. Међутим, с почетком НОБ, у условима ратног разарања, неравне борбе, свакодневне насилне смрти која је у појединим крајевима попримала и карактер геноцида, спонтано а затим свјесно и усмјерено развијала се жеђ за стицањем знања, учило се у партизанским јединицама, у предасима битака, а затим, са стварањем већих слободних територија, народноослободилачки одбори, као органи власти ослободилачког покрета и револуције, имају своје програме уношења „културе и знања у народ“. Сваки партизан био је не само борац са пушком у руци већ и ватрени пропагатор и тумач циљева ослободилачког покрета и револуције. Владимир Дедијер је активност бораца НОП на ширењу културе сликовито представио ријечима: „У свакој партизанској јединици поред пушкомитраљеа било је идеал имати и писаћу машину или макар шапирограф за умножавање вијести, песама које су партизани певали скечева или кратко препричаних циљева зашто се борба води“.¹⁰

Када се данас анализирају релативно богата културна и проsvјетна документа, као и све форме и садржаји културе, умјетности

⁹ Исто, 19 — 20.

¹⁰ Владимир Дедијер, *Историја Југославије* — Део четврти — Путеви уједињења и борба за социјалну резолуцију, Београд 1972, стр. 544.

и образовања из НОР, сигурно се долази до закључка да се у процесу оружаног дијела револуције стварало и створило схватање да народноослободилачка борба није имала за циљ само ослобођење земље од окупатора, већ да се водила и ради цјелокупног преображаја друштвених односа у Југославији, да је њен пил и стварање нових, бољих материјалних услова радних маса, „изградња новог човјека, нових односа“.

У процесу народноослободилачке борбе израстала је, природно, нова друштвена структура, која је тражила и нове путеве у култури, борила се и за квалитетно нове образовно-васпитне циљеве и принципе. Ти циљеви и принципи темељили су се на марксизму и револуционарном програму КПЈ, иницијативама и теоретским разрадама револуционарне теорије од стране руководства Партије, а посебно њеног генералног секретара Јосипа Броза Тита.

Наиме, за КПЈ се постављао као важан задатак да комунисти и чланови Савеза комунистичке омладине Југославије усвајањем марксизма као јединог научног и идејног погледа на свијет изврше револуцију у самом човјеку. Помоћу марксистичке филозофије вршен је дубок етички препород човјека, носиоца револуционарних преображаја. Ширењем и усвајањем марксизма југословенски комунисти су мијењали, препорођавали и сами себе, јер и „сам васпитач мора бити васпитан“.¹¹ Прихватајући се ове тешке улоге градитеља новог човјека, револуционара, непоколебљивог борца на нове друштвене односе, КПЈ је морала да савлађује нешто што је било најтеже, а то је мијењање схватања и свијести људи; била је принуђена да се бори за промјене у самим људима. Да то није било лако постићи најбоље свједоче ове мисли Јосипа Броза Тита: „Ломити нешто што се стољећима и стољећима гомилало, кидати то, уклањати и стварати нешто ново што је сазрело у најгенијалнијим главама које је човјечанство дало, и каналисати то ново — то је нешто најтеже што се уопште може замислити и то могу извршити само људи који су чврсто ријешени да истрају, који ће бити пожртвовани и дати све од себе да се то спроведе. То су комунисти. Они морају бити учитељи и професори у нашем друштву ради његова преображаја у свим правцима...“¹²

То рушење старог и стварање новог на плану идеологије, културе, просвјете и уопште изградње нове свијести маса, текло је упоредо и кроз процес народноослободилачког рата и револуције од самог почетка а до побједоносног завршетка оружане борбе и побједи над фашистичким окупатором и класним непријатељем, контрареволуционарним снагама у Југославији.

¹¹ Марксова Трећа теза о Фојербаху.

¹² Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, Загреб 1959, књ. IX стр 136.

*

Народноослободилачки одбори су у свом раду велику пажњу поклањали култури и просвјети још од свог формирања. Тако, на примјер, када је Скупштина народних представника 21. јула 1941. године у слободним Беранама донијела познате одлуке о формирању Народног одбора ослобођења среза беранског, „који ће имати цјелокупну власт у овом крају“, повјерила је овом првенцу народне власти „цјелокупну државну имовину и финансијска средства свих надлештава и банака“ ради њиховог коришћења „за потребе народа“,¹³ па, разумије се, и за организовање културно-просвјетне активности на ослобођеној територији. У име Одбора о култури и просвјети се старала Културно-просвјетна секција, која је на ослобођеној територији среза одмах преузела бригу о заштити школских зграда, школских архива, библиотека, Дома трезвености у Беранама, затим се бринула о заштити културно-историјских споменика и других културних јавних добара. Ова секција је највећу активност развила на информисању устаничког становништва о ономе што се збивало на пространој ослобођеној територији у Црној Гори, свакодневно га обавјештавајући и о догађајима на савезничким фронтovima. Доста обиман културно-просвјетни и пропагандни рад ове секције водио је пет њених чланова, међу којима је био и познати марксистички писац, публициста и новинар Веселин Маслеша.¹⁴ Секција је релативно брзо оспособила градску разгласну станицу, која је повремено преносила вијести радио-станица Москва и Лондон. Такође, секција је по одлуци Народног одбора, а на предлог мјесног партијског и војног руководства, покренула издавање „дневника“, који се звао „Информативни билтен“ (излазио је у 100 примјерака сваког дана), чији је главни и одговорни уредник био Веселин Маслеша.¹⁵ Захваљујући овако организованом културно-просвјетном и пропагандном раду ове секције, грађанство Берана и шире околине први пут је било не само подробно информисано него на одређен начин и укључено у културни и јавни живот, а тиме и у ослободилачки покрет у најширем смислу.

¹³ Миомир Дашић, *Народни устанак у беранском (иванградском срезу) јула 1941. године и рад Народног одбора ослобођења*, Историјски записи, год. XIV, књ. XVIII, св. 4, Титоград 1961, стр. 661; Радивоје Боричић *Прво ослобођење Берана и формирање Народног одбора*, Иванград 1959, стр. 48 — 49; Записник са среске скупштине делегата (докуменат се чува у Полимском музеју у Иванграду) од 21. јула 1941. године.

¹⁴ Поред В. Маслеше, одлуком Народног одбора ослобођења за Чланове Културно-просвјетне секције именовани су: Богдан Обрадовић, учитељ, Јеремије Војовић, учитељ, Светозар Поповић, новинар, и Вељко Бабовић, учитељ.

¹⁵ Миомир Дашић, цитир. рад, 665. — Опширније о томе сам писао у раду: *Штампана и друга гласила НОР-а у Горњем Полимљу 1941 — 1944. године*, Токови, св. 1, бр. 2 — 3, Иванград 1971, — 25 — 52.

Сличну активност испољавали су на културно-просвјетном плану органи и устаничка руководства и на територији осталих срезова ослобођених у јулском устанку и касније у Црној Гори, а нарочито у Колашину, Андријевици, Шавнику, Дурмитору, Грахову, и другим мјестима.

Сличну ангажованост политичко-војних руководства и народноослободилачких одбора сретамо у Србији, у јесен 1941. године, у Босни и Херцеговини, Хрватској и Словенији. Како је у процесу ослободилачке борбе власт прелазила из руку буржоазије у руке широких народних маса — сељака, радника, напредне интелигенције — школовање за обављање функција наметало се као нужност тог револуционарног процеса. Чињеница је да око 50% становништва Краљевине Југославије (у неким крајевима тај проценат је износио и више од 80%, а међу становништвом неких народности и преко 90%) било неписмено, захтијевала је од народноослободилачког покрета да образовању посвети одговарајућу пажњу. Није, дакле, било у питању само организовање школовања за дораслу дјецу, већ и неопходност описмењавања бораца и другог одраслог становништва које је тражило да научи да чита и пише.

Веома негативно наслеђе прошлости огледало се у неписмености маса југословенских народа и народности, посебно сељака и радника. Стога се од почетка НОР и револуције пред политичке и војне органе, а затим и органе народне власти, постављао као значајан политички и просвјетни задатак — описмењавање и борба против културне заосталости. И у октобарској револуцији борба против неписмености истицана је у први план политичке борбе за масе и њихово укључивање у просвјетне и културне тонове живота, нове младе совјетске државе. Лењин је, анализирајући стање у младој совјетској земљи, указао на три главна непријатеља који пријете револуцији.

Одмах иза класног непријатеља, по Лењину, долазе неписменост и некултура. Зато он каже:

„Што се тиче другог непријатеља — неписмености, могу рећи да за сад код нас у земљи постоји таква појава као што је неписменост, и док она постоји о политичком просвјеђивању исувише је тешко говорити. То није политички задатак, то је услов без кога се не може говорити о политици. Неписмен човјек стоји ван политике, треба га прво, научити азбуци. Без тога нема политике, без тога постоје само рекла — казала, сплетке, бајке, предрасуде, али не политика“.¹⁶

Имајући у виду искуство октобарске револуције и у југословенској револуцији се организовано почело с акцијом ликвидације неписмености, управо полазећи од Лењинових схватања борбе за политизацију маса, његове јасне поставке: „Да се комунистичко друштво не може изградити у неписменој земљи“.

¹⁶ В. И. Лењин, *Дјела*, том, XXVII, стр. 49 — 51.

Саставни дио револуционарне борбе наших народа и народности била је, дакле, и борба за ширење народног образовања и културе. У том погледу се полазило од схватања да је народно образовање и борба за масовну културу истовремено дио борбе за освајањем власти.

Рад на описмењавању бораца у почетку се одвијао у самим партизанским јединицама (организовани су аналфабетски течајеви). У кратким предасима и затишјима између битака у јединицама, у селима, на брзину би били организовани течајеви и импровизовани курсеви за старије неписмене људе. Савез комунистичке омладине и друге омладинске организације на пољу ширења културе и писмености развијале су највећу активност. Нарочито је богата била културно-умјетничка дјелатност НОП на територији Ужичке републике, у јесен 1941. године. Ужице, центар народноослободилачког покрета, као сједиште ЦК КПЈ, Врховног штаба партизанских одреда Југославије, Главног штаба ПО Србије, затим Главног народноослободилачког одбора за Србију и других органа, постаје и средиште културног живота западне и дијела југозападне Србије. Ондје излази лист „Борба“, орган КПЈ, затим се штампају „Вести“ (прво локално гласило у НОБ), а и у другим ослобођеним већим градовима појављују се слична гласила. Позоришни живот, рад домова културе, библиотека и читаоница, народних универзитета, као и неки други облици и садржаји културно-умјетничког рада, такође су чинили саставни дио свакодневног живљења. „Борба“ је о томе новом културном животу и замаху оставила ово свједочанство:

„На читавој ослобођеној територији Србије кључа нов народни живот. Свет је жедан слободних манифестација, митинга, културних приредаба, села, конференција, итд. Ниједна сала коју су прошли режими градили не може да прими ни половину оних који дођу да учествују и уживају у приредбама.“¹⁷

Највећи ослобођени градови у ондашњој Европи која је стењала под фашистичком чизмом — Ужице и Чачак — развијају разноврсне форме и садржаје културно-просвјетног рада и другог забавног живота, упркос свакодневних борби против Њемаца и четника који су издали НОП. Прослава октобарске револуције (7. IX 1941) у Ужицу представљала је својеврстан не само политички него и културни чин (прослава је први пут легално одржана на нашем југословенском простору), затим академије, вечери рецитација и борбене и револуционарне поезије и друге приредбе имале су велики културно-револуционарни васпитни значај, уносиле су својим садржајем и организацијом једну нову димензију у цјелокупни ослободилачки и револуционарни покрет српског народа. Мада су готово перманентно вођене битке против окупатора и издајника, народни одбори и друштвенно-политичке организације у Ужицу и Чачку стварају услове за

¹⁷ Борба, том I, књига 1, Историјски архив КПЈ, Београд 1949, стр. 93.

одржавање фестивала народних игара и пјесама; у Ужицу је 12. новембра организована чак и изложба о СССР-у, која је наишла на велики и веома топао пријем код грађана и омладине. Омладина је иначе, од почетка оружане борбе против окупатора, предњачила у раду на културно-просвјетном пољу. Ужичка „Борба“ о томе је писала: „У нашим ослобођеним селима почео је да се буди културни живот. Одржавају се не само зборови већ и предавања и посета са позоришним комадима, рецитацијама, песмама и свиркама. Сеоска омладина радо посјећује ове културне приредбе, а она их припрема и приређује.“¹⁸

Слична активност на културно-просвјетном пољу организована је и у осталим ослобођеним градовима (Бајина Башта, Пожега, Г. Милановац) и многим селима западне Србије, као и у варошима и селима источне Босне, чија је ослобођена територија била повезана са овом у Србији.

Исто се тако одвијао значајни културни живот и на слободној територији у Црној Гори, у јесен 1941. и зиму 1942. године.

Ако се има у виду да та културна активност пада у вријеме када фишизам држи под својом црном чизмом Европу, а први пропагандист хитлеризма Гебелс јавно узвикује да се грози ријечи „култура“ и кад је чује увијек се хвата револвера — онда ето и величанственог примјера који потврђује чињеницу да је наша НОБ била и револуционарни културни чин, да се она водила за очување свих духовних и материјалних вриједности, борећи се против фашизма и његове антикултурне, рушилачке, мрачњачке идеологије. Величина културно-просвјетне дјелатности на територији Ужичке републике и свих других ослобођених крајева постаје још грандиознија када се има у виду да у то исто вријеме, октобра и новембра 1941. године, Њемци уз помоћ домаћих издајника масовно уништавају генерације ученика и њихових васпитача у Крагујевцу, Краљеву и другим градовима Србије, земље „буне међу бунама“ и „буне међу народима“. Док на слободној територији цвјета народна, партизанска култура, дотле један издајник српског народа „с револвером и бомбама о пасу“, пријетећи учитељима и професорима у Учитељској школи у Крагујевцу смрћу ако не прихвате сарадњу с окупатором и њима издајницима, каже: „Вас позивамо на сарадњу, уз резерву да примимо кога ми хоћемо. Ви сте досадашњим васпитањем омладине довели до двадесет седмог марта. Одсад, нећете моћи да васпитавате децу у жидокомунистичком духу. Још ви нисте платили овај грех! Запамтите добро, у ову кућу Учитељску школу — М. Д.) може свако да уђе, али из њега могу мртвог изнети! Не може се више узимати за пример француску револуција! Не сме се више помињати: слобода, једнакост, братство! Наша лозинка је: ред, рад, дисциплина. Хоћемо васпитање анти-

¹⁸ Исто, стр. 365.

марксистичко, верско и национално...¹⁹ Тако, док се напредни професори и народни учитељи пером и пушком на једној страни боре за човјекову слободу, у окупаторском и у црно завијеном Крагујевцу један други фашистички слуга каже професорима: „Наше гимназије су биле расадник комунизма. „Напредне“ идеје ширили су само професори. Сви одреда били су комунистички курири. На путу од Београда до Крагујевца наилазио сам на учитељице и професорке удружене с бандитима. Убијао сам их без икакве пресуде. Ја их свуда убијам! И наставићу...“²⁰

Класни непријатељ као и фашистички завојевач највише је зазирао од школе, народне просвјете и њене прогресивне улоге. Зато и окупатор и његове слуге разарају нештедимице школе, библиотеке, архиве и сво друго културно благо. Варварски и бездушан однос према школама најбоље илуструју ријечи које је почетком новембра 1941. у Крагујевцу изрекао један заклети Љотићевац, који између осталог каже: „Наше школе морају ићи у суноврат. Ви стари, ништа нам нисте потребни. Ми хоћемо вашу децу. А ви, мрели, живели, ништа нас се не тиче...“²¹

Међутим, и поред таквог сумрака који се био наднио над наше школе, зубља просвјете је сијала и у Србији, у Црној Гори, у Босни, Хрватској, Словенији и Срему — свуда гдје се разгарала народноослободилачка борба. У Босанској крајини, на примјер, дјеца — пише Дедијер — од пролазника траже хартију и оловку, а не бомбоне. У источној Босни, опет, под ведрим небом Родолуб Чолаковић присуствује партизанској приредби на чијем је „програму један чин“ из Чапекове драме „Мати“, и то онај чин у коме мајка најзад спознаје да је борба против фашистичких злочинаца не само ствар неминовна него и света и праведна, што је покреће да свом најмлађем сину даје пушку у руке и говори: „Иди“... „... Међу гледаоцима има сељака из овог забаченог краја Босне, људи примитивних и неписмених. Они можда и не разумију све што се на сцени догађа, али чак, је и једна старија жена разумјела...“²² Мајке — пише Чолаковић. Тако се у ватри ослободилачке борбе разгарала нова масовна партизанска култура. Она је особито била интензивна у жариштима народног устанка и револуције.

Будући да је омладина и у ширењу културе и просвјете имала најистакнутије мјесто, да је била носилац различитих форми и садржајем богатих културних активности у народним масама, „Омладинска Борба“, орган Савеза комунистичке омладине Југославије, у броју од 17. новембра 1941. године донијела је чланак који је имао директивни значај, јер је одређивао мјесто и

¹⁹ Цитат узет из књиге Мирка Милојковића, *Једна младост у Србији*, Београд 1961, 236 — 237.

²⁰ Исто, 237.

²¹ Исто, стр. 238.

²² Родљуб Чолаковић, *Записи из народноослободилачког рата*, Београд 1961, 301 — 303.

улогу младих у народнослободилачком покрету. Ево шта се ту каже: „Партизани и наша народна власт, народнослободилачки одбори, створили су све услове да пламен културе букне у нашим селима и да се разгори широко, да осветли сав мрак у коме су наше село и његову омладину намерно држали разни елементи, газде, господа, пандури, жандари, разне продане и непродане владе и окупација.

1. Одмах приђите стварању народнослободилачких омладинских савеза по свим општинама, по свим селима.

2. Свако село да добије своју читаоницу: да се окупља, да се извлачи испод штетног и непријатељског утицаја разних петоколонаша и слугу окупатора наша сеоска омладина.

3. Читајте и широко делите „Борбу“ и „Омладиску Борбу“, јер оне вам говоре истину о свему, јер оне вас уче ко вам је пријатељ и ко се бори за ваше ослобођење, за нови културни живот сељака, где ће се чути радио-апарати, горети електричне светиљке и мрак бити растеран.

4. Стварајте музичке зборове, негујте своје игре и своје песме, јер оне су слободарске.

5. Организујте алфаветске течајеве да у вашим селима нема неписмених, да сви могу читати књиге и наше новине, билтене, прогласе и објаве, да могу сазнати потпуну истину о себи и о борби која се данас води. . . Тако ћемо ми и на делу показати да наша борба јесте борба напретка и културе против назака и мрака некултурних варвара, који уништавају све драгоцене културне тековине народа и омладине целог света“.²³

*

Са размахом народнослободилачке борбе у другој половини 1942. године, при народнослободилачким одборима — од мјесних до окружних и обласних — стварају се и посебна одјељења ресори за просвјету и културу. Тиме се наглашава значај школовања како дјеце тако и одраслих, неписмених грађана. Разумије се, организација масовног народног образовања била је условљена не само чињеницом да су борбе перманентно вођене већ и материјалним и људским факторима. Већина школских зграда је у вихору рата страдала, била разорена, па је настава на ослобођеној територији организована и у приватним кућама. Није био риједак случај да прве партизанске школе отпочну свој образовно-васпитни рад и на неком пропланку или испод каквог крошњатог дрвета. Иницијатори, организатори и носиоци тог интензивног васпитно-образовног и културно-просвјетног рада у народу, како на ослобођеној тако и на окупираним територијама, биле су партијске и друге масовне антифашистичке организације (омладинске и женске), политички и просвјетни радници и други

²³ Омладинска борба, 1941 — 1944, Загреб 1949, стр. 17 — 18.

друштвено-политички, просвјетни и културни радници и други ствараоци у појединим срединама. Просвјетни рад био је врло разноврстан по својим организационим формама: одржавани су семинари, вишемјесечни курсеви, алфаветски течајеви, отворане су школе (основне, а касније и средње); знатну просвјетну активност обављали су и поједини домови културе, народни универзитети итд. Мада је рад на просвјетном плану често ометан непријатељским офанзивама на ослобођену територију, у готово свим крајевима наше земље тај рад доживљавао је од краја 1942. године сталан успон, обухватајући не само ослобођену територију него и поједине окупиране крајеве или оне који су сматрани ничијом земљом. Овако широко организован просвјетни рад допринио је сталној афирмацији НОП и његовом интегритету, јер се у овој сфери друштвене дјелатности најрељефније остваривала синхронизација дјеловања „свих напредних и родољубивих снага, легалних и илегалних организација и антифашистички расположених појединаца, што је стварало нове материјалне и људске потенцијале покрета и НОБ-а“.²⁴

Народноослободилачка војска, поред оружане борбе против непријатеља, имала је задатак да непрестано политички и културно ради у народним масама. Јединице НОВ и партизанских одреда су у селима и ослобођеним градовима окупљале народ на зборове, конференције и друге скупове, на којима су народу објашњавани циљеви и карактер ослободилачке борбе коју је водила КПЈ.

Том политичком и културно-просвјетном дјеловању партизанских јединица Врховни штаб НОВ и ПОЈ је придавао велики значај. Тако он у једном писму Главном штабу народноослободилачке војске за Хрватску указује на задатке јединица на терену, па, између осталог, каже: „7. Вршити јаку пропаганду и политички рад, нарочито у заосталијим крајевима. У том циљу ићи са четама и водовима на конференције. Са партизанским одредима пролазити кроз насеља, нарочито она, која су реакционарна. Давати приредбе.“²⁵

И у другим директивним писмима и упутствима која шаљу виша партијска руководства наглашаван је значај културно-просвјетног рада у народу. Тако у Окружници бр. 4. од 6. XII 1941. године Централни комитет Комунистичке партије Хрватске, између осталог, истиче: „6. НОО организују и проводе просвјетни рад преко школск, алфаветских течајева, читаоница и просвјетних друштава“.

У сталном успону школства у НОБ и револуцији, поред тешкоћа материјалне природе (недостатак школских зграда, учила и школског прибора за ученике), све више се истицао као про-

²⁴ Томо Жалац, *Социјалистичка мисао у школи и одгоју НОБ-у и револуције*, „Култура и умјетност“ у НОБ и социјалистичкој револуцији у Хрватској (Зборник), Загреб 1975, 110.

²⁵ Јосип Броз Тито, *Стварање и развој ЈА*, Београд 1949, стр. 103.

блем недостатак учитељског и наставничког кадра. Многи просвјетни радници су били у заробљеништву, а знатан број их је изгинуо у ослободилачкој борби, најчешће на руководећим дужностима. Недостатак учитеља и наставника је рјешаван према мјесним условима и могућностима: учитељског позива су се прихватили често рањеници — рековалесценти, интелектуалци, жене различитих школских квалификација, старији писменији људи и ученице средњих школа.²⁶

Народноослободилачка борба, упркос томе што је вођена у изузетно сложеним условима, од првих дана је успјела да у народу пробуди интересовање, развије тежњу и потребу за стицањем знања, учењем и културним уздицањем. Тако је културно-просвјетни рад добио карактер широког покрета на мање-више читавом југословенском револуционарном простору. Демократизација цјелокупног живота створила је објективне шансе да сваки појединац, учењем и радом, зависно од способности и образовања, заузме оно мјесто које ће му омогућити да у пуној мјери развије креативност и испољи друге квалитете, као што су: оданост НОП-у, хуманизам, одлучност, упорност, одговорност, патриотизам и друге људске врлине.

Васпитање и образовање у НОБ и револуцији од почетка су носили демократски печат. Демократски њихов карактер темељно се на идејним, политичким и друштвеним основама ослободилачке борбе и социјалистичке револуције. Социјалистичке идеје о образовању и васпитању, а нарочито мисли Маркса и Лењина, мада у свијести многих наших људи у току НОБ још нијесу биле потпуно сазреле, представљале су основицу, почетну оријентацију у постављању задатака и циљева социјалистичког образовања и васпитања, водећи при томе рачуна о нашим специфичним условима и могућностима како да се практично рјешавају педагошко-дидактички проблеми. Будући да је наслијеђени образовни ниво становништва био низак, образовни и васпитни рад је кључно носио сва обиљежја просвјетитељства које је добрим дијелом карактерисао утопистичко схватање и романтичарски занос (што је иначе услов за настанак великих дјела) у остваривању педагошких циљева социјалистичке школе и њене образовне и васпитне функције. Али тај просвјетитељски карактер образовно-васпитног рада у НОБ и револуцији имао је и своје оригиналне садржаје, носио је специфична револуционарна обиљежја као што их је имала и читава наша револуција. Педагошка „партизанска“ пракса, која је изграђивана у интензитету НОП и социјалистичке револуције, под необично сложеним и тешким условима, рађала је и уопштавала нове елементе социјалистичког образовања и васпитања, који због ратних прилика нијесу могли бити теоретски обрађени, али су остали основна претпоставка

²⁶ Михаило Огризовић, *Школство и просвјета у току НОБ-е на ослобођеној територији Југославије*, Зборник за историју школства и просвјете, Загреб 1975. 9 — 18.

и за каснију изградњу васпитно-образовног система у нашој земљи. На темељу искустава стечених у раду на развоју образовања и културног дјеловања у НОБ, када су народне масе искористиле све могућности за просвјетно и културно уздизање, — постављени су основни циљеви и задаци васпитања и образовања са широко демократском и дубоко револуционарном основом, како по свом смислу тако и по садржају. НОБ је од почетка прокламовала принцип да сва културна добра, све просвјетне и културне институције, све школе, све културно благо — представљају општеномодно добро и да сви облици просвјетног и културног дјеловања морају бити стављени у службу народа. Овакав захтјев био је дубоко револуционаран, одражавао је класни карактер читавог ослободилачког покрета и његове идеологије. Јер познато је „да се у свијести наших грађана још вукла опсесија грађанскога класног друштва, у којем су наука и просвјета биле приступачне само појединим економски и политички моћнијим слојевима друштва“²⁷ и када је у широким масама још било свјеже схватање које је прокламовала буржоазија а по коме су наука и знање њено право. Насупрот томе, радничка класа и широки слојеви народа просвјетни и културни рад од почетка револуције заснивају на широко демократским основама, на класним схватањима и обиљежјима радничке класе као водеће друштвене снаге у револуцији.

Тако, на примјер у резолуцији Првог засједања АВНОЈ-а (у Бихаћу, новембра 1942) тражи се да се упоредо са вођењем ослободилачке борбе „подигне просвјетни ниво становништва“, а у првим упутствима ЗВНОХ-а истиче се начело по коме сваки грађанин има „право и дужност образовања“.

Просвјетни одсјек Извршног одбора Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије развио је интензиван рад на организацији просвјете и културе на ослобођеној територији читаве Југославије. Само послје мјесец дана рада, у свом извјештају (од 26. децембра 1942) Просвјетни одсјек истиче да је урадио сљедећа упутства и нормативне акте за област просвјете.

1. Статут народног универзитета,
2. Упутства за рад у основним школама,
3. Позиве и упутство НОО-има за отварање аналфабетских течајева,
4. Позиве и упутства НОО-има за отварање основних школа,
5. Наставни план и програм за народни универзитет,
6. Материјал за наставу (скрипта) за народни универзитет,
7. Распис о општем плану просвјетног рада с позивом на мобилизацију свих расположивих снага за ликвидацију неписмености,
8. Упитник упућен НОО-има за прикупљање података о просвјетним приликама на ослобођеној територији.

²⁷ Томо Жалец, цит. рад. 111.

У истом извјештају је наглашено да је у току рад на следећем:

- „1. Отварање Народног универзитета у Бихаћу с организацијом повремених течајева и библиотека,
2. Отварање школа у срезу бихаћком и чачанском,
3. Израда наставног програма за дјечје домове,
4. Израда наставног програма за аналфабетске течајеве,
5. Израда специјалног наставног програма за војне јединице.²⁸

Ако се мало пажљивије погледа ова нормативна и друга активност Просвјетног одсјека, одмах се да уочити да је Извршни одбор АВНОЈ-а у почетку своју највећу пажњу био концентрисао на борбу против неписмености — отварање аналфабетских течајева, отварање основних школа и народних универзитета. Са ступањем на снагу Упутства Просвјетног одсјека на ослобођеној територији Југославије, од краја 1942. године, образовање и васпитање се одвијало кроз три основна типа образовних установа: народне основне школе, течајеве за неписмене и народни универзитети. Смјернице и упутства Просвјетног одсјека Извршног одбора АВНОЈ-а, упркос снажним непријатељским офанзивама и великим биткама (на Неретви и Сутјесци), у првој половини 1943. године, допринијели су организационом и програмском сређивању стања у сфери просвјетне и културне активности на ослобођеној територији Југославије. Народна власт ојачала, организационо повезана и вертикално и хоризонтално, у сарадњи с антифашистичком организацијом жена, омладине и свих родољубивих снага које је окупљао Јединствени народни фронт — развија између I и II засједања АВНОЈ-а (1942—1943) тако снажну активност на културно-просвјетном плану да је само на ослобођеној територији Хрватске и Босне и Херцеговине описмењено преко 20.000 одраслих.

*

Конституисањем земаљских антифашистичких вијећа, која су при својим извршним одборима такође имала просвјетне ресурсе — одсјеке за просвјету и културу — просвјетна и културна активност добија још шири замах, широке размјере.

У Упутству за организацију и рад народноослободилачких одбора на територији Црне Горе и Боке, Извршни одбор ЗАВНО Црне Горе и Боке, између осталог, наглашава:

„Народноослободилачки одбори дужни су да овим средствима развијају политичку свијест маса и уздижу њихов културни и просвјетни ниво. Ово је један од најважнијих задатака који стоје пред НО одборима. . . Општински и сеоски НО одбори ће у сарадњи са омладинским и женским организацијама оснивати културне домове у којима ће се држати предавања, приређивати

²⁸ Прво и Друго засједање АВНОЈ-а, Београд 1953. стр. 98.

усмене и зидне новине, организовати другарске вечери са погодним програмима (рецитације, позоришни комади, хорске пјесме и сл.). У културним домовима треба оснивати читаоницу и библиотеку са одабраним научним и белетристичким штивом.²⁹

Као што се види из цитираног документа, народноослободилачки одбори у Црној Гори, у јесен 1943. и у првој половини 1944. године, били су обавезни да организују, развијају и унапређују просвјетни и културни рад у масама. И заиста, НО одбори (свих нивоа) у Црној Гори су развијали широку и разноврсну активност на културном плану. У појединим већим мјестима и градовима отворани су домови културе, осниване читаонице и библиотеке; ширени су књига, новине и други извори информација. Рад на просвјетном пољу, односно отварању школа и организацији културног живота, такође се одвијао крајем 1943. године, али знатно спорије због честих непријатељских настртаја на слободну територију.³⁰ Али у 1944. години створени су нешто повољнији услови за организовање школске наставе у појединим крајевима Црне Горе, отворане су масовно основне школе и аналфабетски течајеви за описмењавање одраслих.

Када је конституисана федерална Црна Гора (на III засједању ЗАВНО Црне Горе и Боке, 13. и 14. јула 1944. године, прерасло је у Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобођења — ЦАСНО), озакоњено је право народне власти да сама рјешава сва просвјетно-васпитна и културна питања на својој територији. Тако је настао нови квалитет у овој сфери духовне дјелатности у односу „на дотадашњи рад у овој области, који је у ствари значао право народа на сопствену културу“.³¹ Читава даља активност органа народне власти у Црној Гори била је усмјерена, упркос ратних прилика и многобројних материјалних и кадровских проблема, да се култура и просвјета приближе народним масама на тај начин што ће се стално радити на подизању њиховог културно-просвјетног нивоа.³² Међу основне задатке наше младе државне власти, као крупан задатак стоји просвјетно-културно уздизање читавог нашег народа. Наша иницијатива у свим просвјетно-културним пословима мора бити повећана, наш

---

²⁹ ЗАВНО Црне Горе и Боке — Збирка докумената у избору Зорана Лакића, Титоград 1963, док. бр. 28).

³⁰ Мр Миомир Дашић *Ослободилачки покрет у Црној Гори у вријеме формирања и рада ЗАВНО Црне Горе и Боке*, Токови, бр 10 — 11, Иванград 1975, 22.

³¹ Зоран Лакић, *Дјелатност органа народне власти у Црној Гори у јесен 1944. и зиму 1945. године*, Историјски записи, година XXVII, књига XXXI, бр. 3 — 4, Титоград 1974, стр. 284.

³² Архив историјског института у Титограду, VII, 2—3 (44), Реферат о раду и организацији народне власти у Црној Гори (до III засједање ЦАСНО-а); IV, 2—180 (45).

рад је много интензивнији него што је до сада био у овој важној области националног живота“.³³

Међутим, остваривање овог задатка било је веома отежано: рат је још трајао, италијански и њемачки окупатори у својим рушилачким нартајима уништили су били многе школске зграде, просвјетне и културне институције, а многи просвјетни и културни радници су били убијени, многи су се налазили у јединицама Народноослободилачке војске, многи у ратном заробљеништву, те није било потребног наставног кадра. Ипак, бригом и упорношћу највиших просвјетних органа Црне Горе, у чијим се рукама налазила надлежност организовања културно-просвјетног рада, и разноврсним иницијативама и непосредном активностима локалних органа народне власти — среских, општинских, варошких и сеоских народних одбора — који су обезбјеђивали непосредно материјалне и друге услове, на ослобођеној територији се приступило оспособљавању свих школских зграда (оправке и обнављање), адаптирању приватних зграда, прикупљању школских учила и школског прибора, обезбјеђивању неопходних материјалних услова и окупљању и евидентирању просвјетног кадра — те је рад у школској 1944/45. години отпочео у свим школама на ослобођеној територији Црне Горе. Почетак рада школа по појединим срезовима зависио је од материјалних и кадровских услова.³⁴

³³ Архив СР Црне Горе на Цетињу, Фонд Министарства просвјете НРЦГ — Упутство Одјељења за просвјету Предсједништва ЦАСНО-а бр. 28 (докуменат нема датума, али је сигурно да је настао у августу 1944).

³⁴ У октобру и новембру 1944. године био је већ отпочео да ради приличан број основних школа на ослобођеној територији. Тако је у никшићком срезу било отворено 58 школа, или 8 више него у вријеме Краљевине Југославије (Зборник грађе, књ. IV, стр. 280). У шавничком срезу уписало се до почетка октобра 1944. године 2.958 ученика (АИИТ, VII, 4—22/44). У колашинском срезу све школске зграде су поправљене до почетка новембра 1944. године, а умјесто оних које су биле потпуно уништене оспособљене су приватне куће; тако је у овом срезу отворено 28 основних школа са 1.101 учеником и ученицом (АИИТ, VII, 2—108/45), Извјештај Среског НОО Колашин од 5. XI 1944). У андријевичком срезу настава је 5. новембра 1944. године почела у 13 основних школа. Али до краја ове године отворено је још 28 школа, што значи да је школске 1944/45. године радила 41 школа, са 2.968 ученика. У овом срезу је био врло изражен недостатак просвјетног кадра, па је са овако великим бројем ученика радило свега 39 учитеља и 6 професора, што значи да је сваки учитељ учио по 66 ученика у просјеку (Зборник грађе, књ. IV, стр. 498). И у беранском срезу била је слична ситуација: већи проблем представљао је недостатак наставног кадра него ли школског простора и материјалне опреме школа; из тих разлога су до почетка 1945. године биле отворене само 22 школе, са 34 одјељења и 1851 уписаним учеником; занимљиво је истаћи да су и у овако тешкој кадровској ситуацији отворена нека одјељења и у селима гдје прије рата није

Основни циљеви и задаци образовања и васпитања, односно народне просвјете, расправљани су и утврђени на првој конференцији просвјетних радника Црне Горе (одржаној 8. новембра 1944. године у Никшићу). У закључцима конференције говорило се о свим питањима од утицаја на развијање и унапређивање културно-просвјетног рада, а нарочито о новом револуционарном карактеру образовања и васпитања и остваривању широког програма на плану културе и просвјете у ослобођеној земљи.

Према архивским документима, крајем 1944. године у Црној Гори су радиле 454 основне школе са 29.718 ученика.³⁵

У току НОБ било је проглашено обавезним четворогодишње школовање за сву дјецу дораслу за школу. Међутим, у Црној Гори је још прије коначног ослобођења земље прихваћена оријентација на обавезно осмогодишње школовање, јер су револуционарне промјене налагале да млади стичу потпуније образовање.

Крајем 1943. и у 1944. години стално се повећавала ослобођена територија у Југославији. Народноослободилачка војска је непрестано нарастала, била је способна да дуже одржи и одбрани од непријатеља слободне територије широм земље. То је омогућавало сталнији рад школе, па је просвјетна и културна актив-

---

било школе, као што је био случај у селу Бастахе у Горњим Селима (Зоран Лакић, цит. чланак, стр. 289). На Црногорском приморју стање школа и кадрова било је знатно повољније. Крајем новембра 1944. године у херцеговском срезу у школама је радило 65 учитеља и учитељица, а 36 средњошколаца такође су били спремни за обављање наставничког позива, Рад школа у Даниловградском срезу у октобру и новембру 1944. године прекидан је због настојања Немаца да се правцем Подгорица — Никшић пробију према Херцеговини и Босни. Територија Бјелопавлића је тако постала поприште жестоких борби које су у новембру достигле врхунац. Али и под таквим околностима школе су радиле у пет од укупно 9 општина, мада с прекидима, изузев у Међењу и Госољу, гдје су непрекидно обављале наставу. Слично је било и у барском срезу, гдје је почетком новембра 1944. године радила само једна школа (у Црмници). Народна власт се старала да у барском срезу изврши припреме за отварање школа за дјецу Албанаца. Послије ослобођења Бара и Улциња, у неким мјестима са становништвом албанске народности почеле су рад школе на албанском језику. Тада је први пут у историји ових крајева настава за Албанце извођена на њиховом језику (АИИТ, VII, 2—11/44), Записник VIII сједнице Предсједништва ЦАСНО-а од 3. I 1945; „Побједа“ број 11/28. I 1945). До децембра 1944. године и у цетињском срезу је отворено 45 школа. У которском срезу су отпочеле рад средином децембра 1944. године.

³⁵ Подаци из Архива Историјског института СРЦГ у Титограду; видјети и цитирати рад др Зорана Лакића, стр. 289—290.

ност постајала све динамичнија, изграђивала се нова школска структура, васпитни циљеви су добивали револуционарну садржину. Све је то чинило да се образовању и васпитању, као и укупном културном животу, како се рат ближио свом крају све више поклања пуна пажња на читавом југословенском простору.

Велики успјех у отварању школа и организацији културног живота постигли су народноослободилачки одбори и на ослобођеној територији у Хрватској (Горски котар, Лика, Банија, Кордун и други крајеви), у Западној Босни с Крајином и другим дјеловима ослобођене Босне и Херцеговине. Тако је, на примјер, на ослобођеној територији Лике, крајем 1943. године, радило преко 100 основних школа са 2800 ученика, на слободној територији у Славонији отворено је било 95 школа са 2570 ученика (од 3974 обавезника) и 159 аналфабетских течајева са 1968 неписмених полазника,³⁶ док је у исто вријеме у Горском котару 40 школа окупљало 3330 ученика. Народнослободилачки одбори су на ослобођеној територији Горског котара отворили 17 основних школа више него што их је било прије 1941. године (до априлског рата су радиле само 23 школе), што само по себи довољно јасно илуструје однос ослободилачког покрета према народној просвјети и култури. И на другим просторијама ослобођене Хрватске отварају се у 1944. години школе (Покупље).

Колико је просвјети у овако тешким, изузетним ратним приликама придаван значај најбоље говоре подаци да је на крају школске 1943/44. године на ослобођеној територији Хрватске радила 1051 основна школа са 53.895 ученика и 965 наставника, док су почетком 1945. године радиле 1343 основне школе са 83.983 полазника.³⁷

На територији Војводине није било услова за развој школства, изузев у Срему, гдје је био центар ослободилачког покрета за ову покрајину. Ту још у 1942. години учитељи раде с ученицима у ослобођеним селима Шишатовцу, Купинову и др. Рад ових првих основних народних школа у Војводини, као уосталом и у другим крајевима ослобођеним од непријатеља, био је прожет духом, циљевима и задацима народнослободилачке борбе и народне револуције, а нарочито братства и јединства, националне равноправности народа и народности у овој покрајини. У 1943. години ослобођена територија у Срему се проширила, па у то вријеме ондје ради 35 партизанских основних школа са 72 учитеља. Такође је током 1943. године радило више десетина течајева за одрасле. У то вријеме на територији Срема дјелује Окружни народнослободилачки одбор, који окупља све просвјетне раднике, организује конференције и савјетовања с наставницима, израђује први наставни план и програм за основне школе (на осно-

³⁶ Душан Плећаш, *Културно-просвјетна дјелатност Обласног народнослободилачког одбора за Славонију*, „Култура и умјетност НОБ-у и социјалистичкој револуцији у Хрватској“, (Зборник), Загреб 1975, стр. 391.

³⁷ Владимир Дедијер, *Историја Југославије*, стр. 545 — 546.

у нормативних аката и упутстава Просвјетног одсјека Извршног одбора АВНОЈ-а) и доноси програм за рад с пионирима. Како није било уџбеника, за наставу је коришћена партизанска штампа, која је у то вријеме излазила у Војводини, као на примјер: „Истина“, „Слободна Војводина“, „Наша борба“ и дјечји лист „Пионир“. Народне основне школе су на овом подручју радиле и у 1944. и првих мјесеци 1945. године, мада је отварањем Сремског фронта у једном дијелу Срема њихов рад био успорен, орносно до априла 1945. године онемогућен.

У току 1943. године на ослобођеној територији Топлице, Јабланице, Пусте Реке и Црне Траве исто тако раде прве партизанске основне школе. У 1944. години број основних партизанских школа на југу Србије се повећавао, а НОО-и организују рад с просвјетним радницима, отварају прве учитељске течајеве чији се програм темељио на марксистичкој научној мисли и идеологији КПЈ.

И на територији Словеније у току посљедње двије године НОР и социјалистичке револуције развио се широк систем школства, којим је руководило повјереништво за школе при Словенском народноослободилачком већу (СНОС-у). Тако су на ослобођеној територији у Словенији 1943. године радиле 432 школе са 29.150 полазника, а 1944. већ је била 531 основна школа са 34.479 ученика. Експанзија школства је у Словенији заустављена у 1945. години, јер с повлачењем Њемаца са Балкана поприште жестоких борби постаје овај дио Југославије. Занимљиво је истаћи да још 11. јануара 1944. године Освободилна фронта својом одлуком ствара Знанствени институт који је радио на слободној територији, истражујући историју и етнографију, као и друге научне проблеме Словеније. Овај први наш партизански научни институт, у коме је радио и познати историчар академик др Фран Цвитар, допринио је да многи научни проблеми историјског и етничког карактера буду проучени и припремљени за конференцију мира која је одржана послје завршетка рата. Био је то крупан допринос нашој младој дипломатији која се морала жестоко борити за етничке границе нове Југославије.

Прве основне народне школе на ослобођеној територији Босне и Херцеговине радиле су већ у 1942. години. Међутим, масовније и организованије отварање основних школа у Босни и Херцеговини почиње од септембра 1943. године.

Тако крајем исте и током 1944. године у Босни и Херцеговини је било отворено 205 основних школа с 20.700 ученика. Све ове школе су радиле по јединственом наставном плану и програму. Број школа на ослобођеној територији Босне и Херцеговине нагло се повећао почетком 1945. године (школе су отворане одмах послје ослобођења појединих крајева и мјеста у

било које доба године), гдје ради 577 основних школа с 82.700 полазника³⁸

Послије размах НОР-а у Македонији, у јесен 1943. године на ослобођеној територији у охридском срезу отворено је 7 основних школа. Значај појаве ових основних школа био је утолико већи што се у њима настава изводила први пут на македонском језику. Како у то вријеме у Македонији није било још конституисано земаљско антифашистичко вијеће, при Главном штабу ПО и НОВ Македоније радила је просвјетна група, која је за основне школе, поред упутстава и смјерница, израдила и буквар на македонском језику. Отварање школа се наставило у 1944. години, тако да је прије коначног ослобођења Македоније радило на ослобођеним подручјима 889 основних школа с 92.320 ученика. Извођењем наставе на македонском језику, на темељу утврђених смјерница и програмске оријентације нове револуционарне школе, отпочео је процес афирмације књижевног језика, културе и просвјете македонског народа,³⁹ што је била и практична потврда истинског, марксистичког рјешавања националног питања кроз револуцију у Југославији.

Кроз процес НОБ и народне револуције рјешавано је и национално питање као једно од битних питања на југословенском простору. У процесу револуционарне борбе стварани су услови за стицање потпуног националног идентитета свакога народа, афирмисала су се његова битна етичка обиљежја — језик, култура, историја, национална свијест. Али револуционарни процес такође је постављао и рјешавао и национално питање народности и етничких група које су живјеле у Југославији. Полазећи од марксистичког принципа за рјешавања националног питања, већ од 1943. године на ослобођеним територијама на којима су живјеле народности отварају се школе и културне установе које раде и развијају своју активност на свом језику. Тако већ у току НОБ настају основне школе: Русина, Чеха, Словака, Пољака, Италијана, Њемаца, Албанаца и др.

Дакле, још у току НОР сваки народ, нација и народност стицали су права на пун самостални развитак у заједничкој земљи. Остваривало се тиме оно Лењиново схватање по коме разне нације „везују милиони и милијарде нити економског и животног карактера“, али и разне културне споне. Стваралачки примјенујући Лењиново учење, руководство КПЈ је истовремено указивало да право на самосталан културни развитак сваке нације и националности никако не значе удаљавање једних од других,

³⁸ Михаило Огрзивић, *Школство и просвјета у току НОБ-е на ослобођеној територији Југославије*, Зборник за хисторију школства и просвјете, бр. 9, Загреб 1975, стр. 13.

³⁹ *Историја на македонскиот народ*, Скопје 1969, к. 3, гл. 8, стр. 465, 466 и даље; Владо Ивановски, *Формирање и активност на НО одбори во Западна Македонија во 1943 — Развој на државност во Македонија*, Скопје, 1966, стр. 321 — 331; *Зборник на документи на АСНОМ 1944 — 1964*, Скопје 1964, 125.

већ управо пут ка пуној равноправности, прожимању и зближавању југословенских народа и народности. Истовремено, руководиоци органи НОР и револуције су одлучно иступали против свих покушаја који су ишли к томе да се нације и националности „разделе у области „културних“ и особито школских питања“,⁴⁰ јер би то било бесмислено и реакционарно.

Тешко је тачно утврдити колико је школа радило у периоду НОБ и народне револуције (1941—1945), јер због ратних прилика, непрекидних борби и непријатељских офанзива, многе школе су прекидале свој рад, поново га обнављале, да би опет престале и настајале. Но, упркос ратним приликама, огромним страдањима и тешкоћама, може се тврдити да је у току НОБ радило преко 2.300 основних школа, којима је било обухваћено око 250.000 ученика. Тај број се непосредно пред ослобођење земље чак удвостручио. Ако се има у виду да се ова широка просвјетна активност одвијала у ратним условима, у току непрестаних битака против непријатеља — фашистичког окупатора и контра-револуције, затим у више него тешким и крајње неповољним материјалним условима, без потребног школског простора, учила, уџбеника и другог школског прибора, често без квалификованих наставника, онда то само по себи говори под каквим се изванредно тешким условима образовала и васпитала најмлађа генерација у духу народноослободилачке борбе и ту, на њеном извору, кроз партизанску школу стицала прва школска знања и спознаје о неопходности борбе за слободу, о хуманости, социјалној правди, националној равноправности и братству и јединству. Управо ако пођемо од тога и таквог тумачења улоге партизанске школе, неће нам бити тешко да вријеме НОБ схватимо као својеврстан револуционарни чин, у коме је поред оружане борбе вођена и битка за цјелокупни преображај, почев од школе до културе у ширем смислу, што нашу револуцију и чини изванредним примјером у историји ослободилачких покрета и револуција.

НОР и револуција у Југославији створили су у процесу оружане борбе услове за образовање и васпитање најмлађих генерација. У партизанским школама учили су пионири, омладина и одрасли; стицали су прву песменост, знања о домовини, свијест о неопходности одбране њене слободе, схватали величину ослободилачке борбе, васпитавали се у духу југословенског патриотизма и пролетерског интернационализма, учили да мрзе насиље, окупатора и његове слуге, сазнавале истине о моралним категоријама као што су: храброст, оданост народу и његовој праведној борби, поштење, чврстина, љубав према правди — пасу-прот кукавичлуку, издајству, непоштењу, колебљивости, славољубивости, насиљу, себичности, угњетавању и презирању радних људи.

⁴⁰ В. И. Лењин, *О култури и васпитању*, Београд 1952, 95 — 96.

Али те генерације, које нијесу знале за весело дјетињство, често сједећи на трonoшцу донесеном од куће, камену, каквој опеки или комаду дрвета, оловком која по правилу никада није била цијела писале су са много полета школске задатке на кољенима, на комадићима папира, јер се до свесака није могло доћи. Писало се по разним предметима — вратима, даскама, зидовима, земљи, пијеску итд., само да се научи слово, састави реченица, искаже писана мисао, израчуна и ријешити задатак. И управо баш тако тежак почетак образовања и васпитања отварао је перспективу побједице над непријатељем, увјеравао да се у неравној борби мора истрајати, да правда мора побједити.

•

У многим ослобођеним мјестима, нарочито у градовима Босне, Хрватске и Црне Горе, радили су и народни универзитети, који су организовањем предавачке активности допринијели народном просвјећивању, културном уздизању грађана, јачању политичке свијести и цјелокупне наградње маса. Народно здравствено просвјећивање у НОБ и револуцији било је врло развијено, али то је тема за себе.

Поред отварања основних школа у појединим ослобођеним областима организован је и рад партизанских гимназија. Прва гимназија отпочела је рад у септембру 1943. у Оточцу, а затим долази до отварања партизанских гимназија у Рујевцу, Глини, Дишнику, Ђурђевцу, Вирју, Копривници и Делницама.

У Далмацији, на ослобођеним острвима, такође раде три средње школе, а краће вријеме и неколико средњих школа у Хрватском приморју,⁴¹ које полази више стотина ученика. Упоредо с отварањем средњих школа отварани су и ученички домови.

Нарочито је посвећивана пажња отварању учитељских школа, у којима се школовао кадар толико потребан за рад у основним школама. Почетком 1945. године у Сплиту је почела да ради и Виша педагошка школа, једина виша школа која се прије слома Хитлерове Њемачке дјеловала у окупираној Европи.

И у Црној Гори се 1944. године приступило припремама за отварање гимназија и средњих школа у ослобођеним градовима. Тако већ почетком 1945, одлуком Предсједништва ЦАСНО-а, обновиле су рад гимназије (ниже и више) у Беранама, Никшићу, Цетињу, Подгорици, Бару, Котору и Херцег-Новом. У циљу обезбјеђења повољнија услова за школовање сиромашних ученика при гимназијама су отворени и ђачки интернати, односно ђачки домови. Школе су издржавали народноослободилачки одбори.

⁴¹ Михаило Огризовић, *Школство и просвјета на ослобођеном територију Хрватске у вријеме Првог конгреса културних радника*, Култура и умјетност у НОБ-у у Хрватској, 121.

Поред гимназија, у Црној Гори је прије коначног ослобођења било отворено и неколико других средње стручних школа (женске занатске школе у Цетињу, Котору, Херцег-Новом и Беранама, Пољопривредна школа у Бару), а организовано је и неколико стручних курсева за оспособљавање кадрова неопходних за обнову привреде и друштвених служби на ослобођеној територији. Да би се ублажио недостатак наставног кадра, Предсједништво ЦАСНО-а је донијело одлуку да позове све наставнике и учитеље из народноослободилачке војске, а сви срески НОО су били обавезни да организују курсеве и течајеве за учитеље и наставнике, чиме се ублажава недостатак наставног кадра у основним школама и домовима ученика. Наставни кадар се уздизао и на стручним савјетовањима, на којима су стицана неопходна организациона, стручна, педагошка и идејна искуства у духу нове просвјетне политике, смјерница и циљева социјалистичког васпитања и образовања.

У току 1944. и прва три мјесеца 1945. године на територији десет ослобођених срезова у Црној Гори већ су радиле 463 основне школе, од којих су 74 биле новоотворене (у мјестима гдје их прије рата није било) с укупно 22.547 полазника (9.331 ученица). На IV засједању ЦАСНО-а (априла 1945) констатовано је да су у школама на ослобођеној територији радила 582 учитеља (178 без одговарајуће стручне спреме). На истој сједници ЦАСНО-а поднесен је извјештај да је у Црној Гори било отворено 7 гимназија и 7 средњих школа или одговарајућих курсева, и да су обављене припреме за отварање и других средњих школа у мјестима гдје су оне постојале између два свјетска рата. Занимљиво је истаћи да је у Црној Гори још прије коначног ослобођења разматрана могућност отварања виших и високих школа, којих раније није уопште било. То се јасно види из извјештаја о раду Предсједништва ЦАСНО-а између III и IV засједања, у коме се о реализовању задатака на плану развоја школства на ослобођеној територији у Црној Гори наводи да за то још нема потребних услова, што су раније утврђени задаци остали нереализовани. О томе се у извјештају даје сљедеће објашњење: „Оснивање високих школа, за које још немамо услова, а потреба научног истраживања наших природних богатстава је велика и неопходна, може доста успјешно бити ријешено оснивањем научних станица, које ће бити центар и извори науке. Оне су у нашим условима практичније од универзитета. Код нас би требало основати метеоролошку станицу, станицу за испитивање Карста (Крша), хидролошку станицу и станицу за васпитање и побољшање сточарства, воћарства, пажњака и других“.⁴²

Омладинска организација предвођена комунистичком партијом и СКОЈ-ем одиграла је значајну улогу у развијању новог духа у свим средњим стручним школама, гимназијама и ђачким

⁴² АИИТ Титоград, IV, 2 — 180 (45).

домовима. Била је носилац борбеног патриотизма, интернационализма, залагала се за пуну афирмацију братства и јединства, равноправности и другарства, слободе. Развијала је смисао за колективизам, изграђивала лик новог човјека, мијењала односе између наставника и ученика, између родитеља и школе, револуционарним жаром стварала такмичарску атмосферу за стицање знања, изграђивала чвршће везе са друштвеном средином и обротно.

Мада су услови под којима су радиле многе од средњих школа на ослобођеној територији били необично тешки (без погодних просторија, намјештаја, учила; недостајали су уџбеници и приручници и други школски прибор; ђаци су често били недјевени, без довољно хране и сл.), ученици и наставници су с ентузијазмом све савлађивали, изграђујући се тако у јединствене колективе, који су заједно с Народноослободилачком војском и народом подијелили све ратне и револуционарне тешкоће и с много револуционарног заноса савлађивали наставно градиво, учили, радили и радили на развијању свих облика културно-умјетничког живот у својој средини. Тако је од самог почетка стварана и изграђивана средња школа с новим образовно-васпитним духом, револуционарном садржином и дубоко хуманистичком оријентацијом.

Бригу народних власти о развоју васпитања и образовања на ослобођеној територији илуструју и бројни подаци о мјерама које ти органи на различитим нивоима предузимају за израду нових планова и наставних програма, упутстава за рад и организацију школа, израду првих уџбеника и приручника, као и њихово штампање у вријеме када су вођене жестоке битке против окупатора и контрареволуције на тлу Југославије. Организовани развој просвјетног рада нарочито је почео да тече од децембра 1942. године, када је Просвјетни одсјек Извршног одбора АВНОЈ-а издао Упутство за рад у основним школама на ослобођеној територији Југославије, на основу којег ће у 1943. и 1944. години и земаљска антифашистичка вијећа народног ослобођења преко својих одсека за просвјету и културу приступити изради наставних планова и програма за рад у основним и средњим школама, народним универзитетима, аналфабетским течајевима и различитим курсевима. Али нови наставни планови и програми захтијевали су и израду уџбеника и приручника. У почетку су школе, учитељи и наставници користили умјесто уџбеника и приручника партизанску штампу, разне брошуре, билтене, прогласе, летке итд. Лист „Пионир“ играо је улогу правог приручника за основне школе. Већ у 1942. години неки просвјетни радници (самоиницијативно) покушавају да се израде почетнице и буквари за партизанске школе. Те иницијативе прихватају и НОО, па су прва таква почетница појавила у округу ливањском (крајем 1942); у 1943. години ради се на новој почетници, а 1944. години, на примјер, Просвјетни одсјек Земаљског антифашистич-

ког вијећа народног ослобођења Хрватске издаје Приручник за основне школе на ослобођеној територији. Крајем 1944. године за потребе основних школа на територији Хрватске штампана је у Италији почетница у 80.000 и буквар у 35.000 примјерака. У Истри Обласни народноослободилачки одбор такође у то вријеме штампа почетницу за рад истарских основних школа; у Каиру је издата почетница за наставу у основним школама у нашим сјбјеговима и сл.

И у другим нашим крајевима на ослобођеној територији залагањем просвјетних органа, народних власти и друштвено-политичких организација појављују се први приручници и уџбеници. Тако је, на примјер, у Босни и Херцеговини 1943. године израђен први партизански буквар и уџбеник за историју. Развој школства тражио је приручнике и уџбенике на језицима народа и народности. Прве школске књиге у Словенији биле су „Словенска слозница“ за вечерње течајеве, „Словенско беседо“, „Почетница за први разред“, „Правопис“ и друге. Тако у вријеме када је словеначком народу била запријетила опасност од германизације и италијанизирања, — културни и просвјетни рад чинили су битне елементе не само борбе за национално самоодржање већ и револуционарног процеса уопште.

У Македонији се у току НОР такође појављује неколико школских књига на македонском језику.⁴³ Школски приручници и уџбеници за партизанске школе штампају се и у другим крајевима наше земље и многи од њих имају националне особености и карактеристике. Особито је било од значаја отварање школа на албанском језику (На Косову, у Македонији и Црној Гори) за албанску народност, као и друге народности које живе на југословенском простору.

Хуманост наше народноослободилачке борбе и револуције огледала се и у изванредним напорима антифашистичких организација и народне власти у стварању услова за збрињавање дјецe погинулих бораца и жртава фашистичког терора, сиромашне и друге дјецe којима је била потребна помоћ. У изванредно тешким условима за НОП и револуцију, већ у 1942. години ЦК КПЈ даје иницијативу за организовање дјечјих домова, а крајем исте године Просвјетни одсјек Извршног одбора АВНОЈ-а је већ израдио први програм рада с најмлађима у дјечјим домовима (тада је у Бихаћу отворен дом за дјецу палих бораца са територије Босне, затим у Ливну и др.). У току 1943. и 1944. године отворено је више дјечјих домова у разним крајевима Хрватске, Босне и Херцеговине, Словеније, Црне Горе, Србије и других ослобођених подручја. Тако је у току 1942. и 1943. године на слободној терито-

⁴³ Зборник на документа на АСНОМ 1944 — 1964, Скопје 1964. стр. 232 — 233, 241; Галена Куцуловска, Осврт врз културата и просветата во народно-ослободителната војна на Македонија 1941 — 1944. година, Симпозијум о слободителната војна и револуцијата, во Македонија, Скопје 1973, стр. 455 — 471.

рији Југославије у 5 домова било смјештено 470 дјеце предшколског узраста, а у 7 домова 320 дјеце која су похађала основну школу. Од друге половине 1943. и почетком 1944. године већ је радило 17 домова за предшколску дјецу а 1383 полазника и 22 дома у којима је било смјештено 1233 ученика основне школе.⁴⁴

Са развојем средњих школа такође су настали бројни ђачки домови и интервати. Они су отварани готово при свим средњим школама у свим крајевима ослобођене територије. Тако су школске 1944/45. године отворени и први интервати при средњим школама у Црној Гори (Беранима, Никшићу, Бару, Пљевљима и др.).

Домови за збрињавање дјеце су од друге половине 1944. године отварани и ван граница Југославије (у нашим војним базама у Италији, у збјегу у Егпиту, као и у Бугарској). Осим дјечјих домова, на ослобођеним територијама се отварају, гдје је то било могућно, и друге установе, као дјечје јаслице, обданишта, дјечји диспанзери и сл. Материјалну и другу бригу о овим установама водили су социјални одсјеци НОО и антифашистичке организације жена, омладине, као и поједине просвјетне институције. И ова активност на збрињавању најмлађих доказ је виталности, револуционарне способности, високо моралних принципа и дубоког хуманизма наше народноослободилачке борбе и револуције, која је налазила снаге, времена и простора да заштити народни подмладак, нарочито његов најугроженији дио.

Најмлађе генерације су биле окупљене у јединственој организацији — Савез пионира (основан званично на Првом конгресу Уједињеног савеза омладине Југославије, одржаном 27—29. децембра 1942. године у Бихаћу, али његов зачетак датира од првих дана НОБ) — која је играла веома значајну улогу у њиховом васпитању и образовању, а особито у везивању најмлађих за народноослободилачку борбу. Пионирска организација допринијела је бржем мијењању садржаја образовања и васпитања најмлађих, доприносила је да начела социјалистичке школе и уопште револуционарни дух овладају у васпитно-образовним установама, као и све нове идеје које су се рађале, расле и развијале у револуцији. Разумије се, значајан тон револуционарном преображају давао је СКОЈ као идејно водећа снага у југословенском омладинском покрету.

Кроз све ове форме и садржаје образовања и васпитања у току НОБ и револуције долазила је до изражаја напредна педагошка мисао, која је изражавана и у врло актуелним паролама:

- Наша школа неће и не смије одгајати ропске душе!
- Свјесна омладина — мирна домова!
- Просвијећена жена је најбољи васпитач своје дјеце.
- Зрно знања јаче пробија него челично (Лењин).

⁴⁴ Михаило Огривовић, *Школство и просвјета у току НОБ-е на ослобођеном територију Југославије*. Зборник за историју школства и просвјете, бр 9, стр. 17.

- Знање је моћ.
- Школа не смије бити само за дјецу богаташа и одличника (Коменски).
- Школовање није само право него и дужност.
- Тешко је човјеку у мраку.
- Слога се стиче борбом а чува васпитањем.
- Друговање с књигом.
- С просвјетом к слободи.
- Најмоћније оружје је знање.

Ове и друге пароле, мада су имале призивок просвјетитељства, биле су одраз расположења маса које су их истицале, барометар климе, тежњи и настојања човјека тог великог револуционарног времена. Под овим паролама ницала је и израстала нова револуционарна социјалистичка школа. У тој партизанској школи појам слободе подједнако су поимали родитељ, наставник и ученик, јер су сви заједно били изложени опасности да буду уништени од стране фашистичког окупатора и домаћих издајника, па су заједнички и оружјем и пером ишли против свега што је угрожавало слободу, што је било насилно, поробљивачко, фашистичко, антинационално, шовинистичко и класно угњетачко. Та заједничка борба оружјем и пером створила је истинску и трајну повезаност и родитеља и наставника и ученика, а оно ословљавање „друже професоре“ или „друже учитељу“ значило је дубоки људски смисао, емоцију и топлину, није било само „конвенционално удовољавање друштвеним нормама понашања“⁴⁵ времена оружане борбе и револуције. То је било вријеме у којем се наставник нашао у најповољнијем моралном положају на нашем тлу у вршењу своје васпитно-образовне функције, мада је у материјалном погледу трпио усљед ратних прилика, дијелећи судбину читавог народа. Зато се мора нагласити да су просвјетни радници имали и одиграли значајну улогу у организацији школског, просвјетног и културног живота у току НОБ и револуције. Брижљиво проучени подаци говоре да је у разним школским, просвјетним и културним установама афирмацији нових садржаја, на стварању разноврсних облика и метода радило у току револуције преко 4000 просвјетних радника.⁴⁶ Али велики број просвјетних радника био је у јединицама народноослободилачке војске. Борили су се и у позадини, радили у органима народне власти, а многи су пали на бојном пољу. Просвјетни радници су били она професија од које је окупаторски режим највише зазирао, па су због тога многи оставили своје кости и у заробљеничким логорима и другим фашистичким мучилиштима.

Но, знатан број просвјетних радника је у току НОБ и револуције израстао у врло истакнуте функционере у Партији,

⁴⁵ Томо Жалац, цит. рад, 115.

⁴⁶ Михаило Огризовић, цитирани рад, Зборник 9, стр. 18.

НОВ Југославије, у разним друштвено-политичким организацијама, органима власти и сл. После побједе над фашизмом многи од њих су се прихватили поново просвјетног позива, изграђујући наш школски систем на темељима који су му ударени у НОБ и револуцији и продубљујући васпитно-образовне задатке постављене у послератном периоду. Захваљујући дијелом и том моменту, наша социјалистичка школа и педагошка мисао у њој могле су успјешно ићи у посљедњих тридесет година узлазном линијом.

*

Већ смо примјерима показали да је у току народноослободилачке борбе и револуције контраверза између ћутања муза и звецкања оружја изгубила своју историјску пословичност. И управо то што је упоредо с оружаном борбом против фашистичког окупатора и домаћих издајника вођена и борба за превладавање образовне и културне заосталости, то што је КПЈ као организатор целокупне ослободилачке борбе револуцију развијала богатећи је и разноврсним облицима и садржајима образовно-васпитног, културног и умјетничког рада — чини једну од специфичних одлика наше револуције. На почетку оружане борбе КПЈ је организацију и спровођење задатака у области културе, умјетности, образовања и васпитања повјеравала „лицима за везу с народом“, „делегатима Партије и војсци“ или, како ће се касније јединствено назвати, политичким комесарима чија је дужност била „општеполитичка пропагандна дјелатност међу свим партизанима у јединици (ту се убрајају политички и културно-просвјетни и васпитни рад)“.⁴⁷ Тако је културно-просвјетни рад од самог почетка устанка у партизанским одредима и другим јединицама представљао битну компоненту политике КПЈ. Та политика КПЈ и СКОЈ-а долазила је до пуног изражаја и касније, када се културна и просвјетна активност знатно разгранала, те више није била брига само политичких комесара. Партија је култури и просвјети, како у партизанској војсци тако и на терену, у народним масама, придавала изузетну пажњу. Бројна су свједочанства из НОБ која говоре о томе да културно-просвјетни рад има „голему важност“ (...) за унутарњу изградњу наше војске (...) ⁴⁸ Због тога се перманентно инсистирало на томе да културна и просвјетна активност прати кретање сваке јединице, па и у вријеме офанзиве“. У тој просвјетној активности, разумије се, почињало се од најосновнијег — описмењавања. И касније, у

⁴⁷ Борђе Радишић, *Неки аспекти културних дјелатности у јединицама НОБ Хрватске, НОБ, култура и умјетност у Хрватској, Загреб, 1975.* стр. 263.

⁴⁸ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том IX, књ. 3, 630.

току цијелог периода НОБ и револуције, описмењавање бораца у јединицама (а и одраслог становништва) био је превасходан задатак. О томе наилазимо на овакве мисли: „Злочин је ако у бригадама буде један борац неписмен“.⁴⁹ Или: „Ликвидација неписмености, то је највећи културни преокрет у животу кога може доживјети неписмени борац у нашим редовима“.⁵⁰ Број неписмених бораца у партизанским јединицама био је релативно висок, па је разумљиво то перманентно заузимање војних и политичких руководства на њиховом описмењавању преко аналфабетских течајева и других форми рада. Међутим, описмењавање је представљало само увод у даље стицање знања, улажење у нове тајне знања. Парола „Просвјетом к слободи“ тако је добивала моћ оружја. У листу „Ријеч Псуња“ (чланак „И просвјетом к слободи“) читамо и ове ријечи: „Нијесу оружје само пушке и топови, авиони и тенкови. Најјаче, најмоћније оружје је знање (...).“⁵¹

Наша револуција је од почетка и пред борце и пред народ поставила као неопходност стицање и ширење знања. Зато се борцима не одржавају само политичка предавања, већ и она из области природних и других наука, као на примјер: „Земљина кугла и њен изглед“, „Постанак Земље“, „Постанак човјека“ и сл.

Готово у свим јединицама се издају зидне и цепне новине, а усмене новине врло се често приређују, чак и у предању на маршевима. Народна пјесма на нашем простору била је историјски функционална, представљала је увијек једно од најпогоднијих средстава комуницирања међу људима, нарочито у Црној Гори, Шумадији, Босни и Херцеговини, планинским крајевима Југославије уопште. Али у НОБ, поред усмене, настаје и писана поезија. Њу најчешће стварају борци. Поред оних који су писали чланке и пјесме, било је и оних који су писали и драмске текстове. За роман у рату није било времена.

Друговање бораца са књигом у НОБ ишло је упоредо с друговањем с оружјем. Књига је од почетка ослободилачке борбе била нераздвојни пратилац и друг партизана. Но осврт на културу НОР и револуције у свим њеним одређењима оставимо за другу прилику, јер је то тема за себе.

Миомир ДАШИЋ

⁴⁹ Зборник, том IX, књ. 3, 205.

⁵⁰ Исто, 637.

⁵¹ Цитирано према наведеном раду Ђорђа Радишића, 267.